

Marino Manin

Hrvatski institut za povijest
Opatička 10, HR-10000 Zagreb
mmanin@isp.hr

Tradicionalnost društva u Istri i reformstvo Katastra Franje I.

Pregledni rad | Review
UDK 94(497.571):316
528.4(497.571)“18”
DOI 10.32728/h2022.03
Primljeno | Received: 17. V. 2022.

Izvadak

Rad stavlja u korelaciju stanje, odnosno razvijenost i dinamiku istarskoga društva početkom 19. stoljeća i sliku stanja koju se može steći na temelju materijala sadržanih u katastarskim operatima Katastra Franje I., kao i značajke tako prikupljenih podataka u odnosu na druge zemljišne isprave i na kasnije praćenje gospodarskih, demografskih i inih kretanja u Istri i u Habsburškoj Monarhiji. Sagledavaju se strukture i elementi organizacije društva prisutni još od srednjega i ranoga novog vijeka te oni implementirani u razdoblju koje je neposredno prethodilo sastavljanju Katastra Franje I.

Excerpt

The paper correlates the state, i.e. the development and dynamics of Istrian society at the beginning of the 19th century, with the state that depicted in the materials contained in the cadastral records of the Cadastre of Francis I, as well as the characteristics of the data thus collected in relation to other land documents, and the way economy, demography and other trends in Istria and the Habsburg Monarchy were monitored. The structures and elements of the organization of society present since the Middle and Early Modern Ages and those implemented in the period immediately preceding the compilation of the Cadastre of Francis I are reviewed.

Ključne riječi: Istra, Katastar Franje I., 19. stoljeće, Habsburška Monarhija, statistika
Key words: Istria, Cadastre of Francis I, 19th century, Habsburg Monarchy, statistics

1. Uvod

Pred kraj drugoga desetljeća 19. stoljeća stanovništvo Istre se tek oporavljalo od burnoga razdoblja napoleonskih ratova te se nosilo s neimaštinom, bolestima i klimatski burnim razdobljem, koje se upravo tih godina obrušilo na Europu.¹ Na upravnom su se polju također odvijale korjenite promjene, a provodilo se i različite zahvate, kojima je bio cilj zadovoljavanje neke trenutne pragmatične potrebe vlastodršca i donositelja takvih mjera (ukidanje bratovština) ili su naprosto bili plod stihijskoga razvoja događaja (uvođenje municipaliteta), ali nesumnjivo su zadirali u stoljetno društveno tkivo Istre te nisu donosili neki kvalitetan nadomjestak za lokalno stanovništvo, zaostalo i nespremno za radikalnu reformu sustava, koju je trebalo čekati do druge polovice 19. stoljeća, kada su se unutarne društvene prilike i vanjske okolnosti radikalno izmijenile i znatno stabilizirale.²

Što se historiografije tiče, razdoblje koje neposredno prethodi izradi Katastra Franje I. (poznatoga i kao Franciskanski katastar ili Stabilni katastar) prilično je dobro istraženo, napose njegova politička sastavnica. Jednako tako, i događanja 1848. pa vrijeme dalje od uspostave parlamentarnoga stanja dobro je historiografski obrađeno od više autora, i to iz svake od triju istarskih nacionalnih historiografija.³ Što se pak tiče razdoblja koje se proteže od napoleonskih ratova do revolucionarne 1848., ono je općenito bilo predmetom zanimanja manjega broja autora, ali tema Stabilnoga katastra predstavlja izuzetak i obrađena je s više aspekata.⁴ Međutim, iako je napose politička burna kronologija poznata do u tančine, povjesničari se njome povode u koncipiranju svojih istraživanja i takvi radovi u pravilu završavaju s padom Mletačke Republike (1797.) ili s koncem 18. stoljeća. Također, i francuska se uprava u Istri pokazala kao inspirirajuća tema za povjesničare, a povijest 19. stoljeća (do Prvoga svjetskog rata) obično sagledavaju s motrišta razvoja građanskoga društva te zapravo prenoseći ideje i

1 Miroslav Bertoša, „Glad i 'kriza mortaliteta' godine 1817.: istarski mikrokozmos i europski kontekst (Obavijest o arhivskim sondiranjima i metodama elaboracije)“, *Rad JAZU*, 445, 1989., 3-53; isti, „Lienteria cronica' e 'febbre consuntiva' (La fame, il tifo petecchiale e la morte a Cittanova nel 1817)“, *Atti del Centro di ricerche storiche*, XIX, 1989., 81-95.

2 Nevio Šetić, *Napoleon u Istri. Istra za francuske uprave 1805.-1813.*, Pula 1989.; Almerigo Apollonio, *L'Istria veneta dal 1797 al 1813*, Trieste 1998.

3 Marino Manin, „Hrvatska historiografija XX. stoljeća o Istri“, *Historijski zbornik*, 55, 2000., 217-230.

4 Bernard Stulli, *Istarsko okružje 1825. – 1860.*, Pazin – Rijeka 1984.; Marino Manin, *Zapadna Istra u Katastru Franje I. (1818.-1840.)*, Zagreb 2006.; isti, *Zapadna Istra u Katastru Franje I. (1818.-1840.): tablični prikazi značajki za 38 katastarskih općina zapadne Istre*, Zagreb 2006.; *Franciscejski kataster v Istri: vzpostavitev, raziskave, dediščina / Il Catasto franceschino in Istria: impianto, indagini, patrimonio / Franciskanski katastar u Istri: uspostava, istraživanja, baština*, ur. Ivan Zupanc, Koper 2020.

u dobrome dijelu držeći se pozicija koje su artikulirali zastupnici u onovremenom zemaljskom saboru.

Rezultat je toga pristupa taj da razdoblje povijesti Istre od ukinuća francuske uprave (1813.) do revolucionarnih previranja (1848.) ispada općenito u zoni sumraka, odnosno tematski mahom izvan fokusa historiografske produkcije. Legitimno je zapitati se kako je tekao proces transformacije društva od onoga iz staroga režima, staleški uređenoga (s plemićima, tj. lokalnom elitom temeljenom na statutarnom uređenju urbanih zajednica, koja svoju volju artikulira kroz vijeća komuna) do ovoga modernoga, zasnovanoga na načelima parlamentarizma i predstavničke demokracije, koji je zaživio 1861. i na čijim se načelima i danas artikulira političku volju i upravljanje javnim stvarima. Konkretno, valja se zapitati nestaju li ukidanjem statuta ili se tim aktom transformiraju lokalne elite; odnosno, kako je djelovalo na istarske lokalne zajednice ukidanje bratovština i državna zapljena njihove imovine te kakvim je mehanizmima kompenzirano njihovo djelovanje (temeljeno na uzajamnoj pomoći njihova članstva i korištenju stoljećima akumuliranih dobara za pomoć bratimima u potrebi) kroz razdoblje od gotovo čitavoga stoljeća prije državnoga implementiranja zdravstvenoga osiguranja i sustava socijalne skrbi općenito. Dakle, pored onoga što je historiografija istražila, možemo formulirati hipotezu da ima još puno više aspekata koje valja tek sagledati i interpretirati (napose na gospodarskome i širem socijalnom području), a da bi se moglo pristupiti pisanju sveobuhvatne društvene povijesti Istre 19. stoljeća.

2. Istra u vrijeme izrade Katastra Franje I.

Dva stoljeća poslije nastanka fonda i četvrt stoljeća nakon što je – pohranjen u Državnome arhivu u Trstu – postao dostupan za korištenje istraživačima i cjelokupnoj zainteresiranoj javnosti, možemo zaključiti da je posebnu pozornost privukao kartografski materijal, dok su katastarski operati, koji sadrže opise, procjene, žalbe manje proučavani.⁵ Međutim, za svestrano sagledavanje ne samo poljodjelstva nego i gospodarstva općenito, katastarski operati sadrže iznimno vrijedan materijal, važan kako za „snimak“ stanja na makrorazini, tako i na mikrorazini u vrijeme njihova sastavljanja, ali jednako tako i za bliža i dalja razdoblja koja su prethodila vremenu nastanka tih spisa. Naime, operati sadrže podatke o količini pojedinih proizvoda (npr. o proi-

⁵ Mariacarla Triadan, *Catasto franceschino – Elaborati catastali (1818-1840). Inventario*, Trieste 1994.; Mirela Slukan-Altić, *Katastar Istre 1817.-1860.: Inventar*, Zagreb 2001.

zvodnji ulja u pojedinim uljarama) za više godina ili čak desetljeća koja su prethodila prikupljanju podataka o aktualnom stanju. Budući da podaci nisu bili izraženi u tada aktualnim bečkim mjerama nego mahom u lokalnim mjerama, koje funkcioniraju uglavnom od srednjega vijeka, katastar predstavlja gotovo nenadomjestiv izvor podataka za metrologiju.⁶ U bilješkama o stanovništvu sadržani su vrijedni etnografski podaci. Isto tako, sadrže podatke o zatečenim zgradama ili ruševinama i raspoložive podatke o njihovom historijatu.

Poznato je da su prekomorska područja Mletačke Republike (izuzev Cipra) kroz novi vijek bila ovisna o uvozu žitarica radi prehrane tamošnjega stanovništva tijekom većega ili manjega dijela godine, a u mletačkoj je Istri problem prehrane stanovništva predstavljao još veći izazov zbog širega spektra uzroka depopulacije.⁷ Kroz 18. stoljeće u mletačkoj se Istri stanje stabiliziralo i broj stanovnika se povećao za gotovo 50 % (sa 65 400 1699. na 92 400 1797., dok su negativne oscilacije bile uvjetovane razdobljima slabijih uroda, napose 80-ih godina 18. stoljeća).⁸ Usprkos porastu broja stanovnika na prijelazu iz 18. u 19. stoljeće, početkom 19. je usporedno s politički dinamičkim razdobljem uslijedila još jedna negativna oscilacija broja pučanstva, da bi kroz drugo desetljeće on stagnirao te se zatim do polovice stoljeća kontinuirano povećavao.⁹

Naime, Istarsko je okružje usprkos nepromijenjenom broju naselja (24 grada, 9 trgovišta i 479 sela) bilježilo od 1830. do 1848. rast broja stanovnika (tablica 1). Međutim, uočljivo je da dinamika izgradnje broja kuća ne prati povećanje broja obitelji ni porast broja pučanstva. Povećanje broja kuća od 1835. do 1848. iznosilo je 1667 ili 4,40 %. Tijekom istoga razdoblja broj obitelji je porastao za 6314 ili za 11,53 % te broj stanovnika za 26 620 ili za 11,44 %. Na temelju toga možemo zaključiti da je povećanje broja stanovništva popraćeno gotovo u stopu povećanjem broja obitelji: 1835. istarska obitelj je prosječno brojila 4,25 članova te 1848. također 4,25 članova, što predstavlja osjetno smanjenje u odnosu na ranonovovjekovnu obitelj, koja je u Istri brojila otprilike 5,5 članova. Zbog nedovoljnoga broja raspoloživih elemenata, ne upuštamo se u špekuliranje o razlozima za rastući raskorak

6 Zlatko Herkov, *Mjere Hrvatskog primorja: s osobitim osvrtom na solne mjere i solnu trgovinu*, Rijeka 1971., 9-11.

7 Gaetano Cozzi – Michael Knapton – Giovanni Scarabello, *Povijest Venecije*, II, Zagreb 2007., 391-393.

8 Egidio Ivetic, *La popolazione dell'Istria nell'età moderna: lineamenti evolutivi*, Trieste – Rovigno 1997., 138-142.

9 Isto, 158-173; Stulli, *Istarsko okružje 1825. – 1860.*, 47-51.

između broja kuća i broja obitelji (odnosno, broja stanovnika).¹⁰ Međutim, treba primijetiti da je 1835. prosječno u jednoj kući u Istri živjelo 1,34 obitelji ili 5,69 stanovnika, dok je 1848. prosječno na kapacitet svake kuće u Istri otpadalo 1,45 obitelji ili 6,15 stanovnika.

godina	broj kuća	broj obitelji	broj muškaraca	broj žena	ukupno
1830.	35 836	-	98 181	100 454	198 635
1835.	36 196	48 438	101 530	104 542	206 072
1840.	36 739	51 314	106 231	109 458	215 689
1845.	37 352	52 302	110 179	112 754	222 933
1848.	37 863	54 752	115 552	117 140	232 692

Tablica 1. Stanovništvo Istarskoga okruga (1830. – 1848.)¹¹

Na području Istre tijekom prve polovice 19. stoljeća najvažniju je gospodarsku djelatnost – koja je zapošljavala i o kojoj je ovisila većina pučanstva – predstavljalo poljodjelstvo. Poljodjelsku je proizvodnju dopunjavalo stočarstvo i iskorištavanje šuma te ribarstvo i pomorstvo, kao i proizvodnja soli. U historiografiji općenito prevladava pozitivna ocjena francuske uprave u Istri, ali se pritom gubi iz vida koliki je bio stvarni prinos francuske uprave, a koliko je bilo sudjelovanje mjera država koje su prethodile i neposredno slijedile toj upravi.¹² Jednako tako, pri vrednovanju uloge francuske uprave u Istri valja uzeti u obzir da su neagrarne gospodarske aktivnosti bile u recesiji, da je razvoj poljodjelstva bio trom, a da se pritom porezna presija udeseterostručila u odnosu na godišnju visinu nameta iz vremena mletačke uprave.¹³ Sve u svemu, u vrijeme početka izrade Stabilnoga katastra Istra je demografski – sagledana u kontekstu Habsburške

10 Povećanje prosječnoga odnosa između broja obitelji i broja kuća u Istri od 1835. do 1848. može se pripisati tome što se broj stanovnika i obitelji povećavao brže od stambene izgradnje (posebno u siromašnim i malarijom opterećenim ruralnim područjima) i/ili zato što su novoizgrađene kuće (u gradovima poput Kopra, Pirana ili Rovinja) imale veći stambeni kapacitet.

11 Stulli, *Istarsko okružje 1825. – 1860.*, 144.

12 „In effetti, nel leggere le raccolte dei decreti governativi emanati, italici o illirici, si ha la percezione di un avvio di istituzioni, di progetti e di opere di portata eccezionale. Se vogliamo valutare le effettive realizzazioni è però opportuno procedere con molta cautela, anche perchè si tende a sottostimare gli apporti dei governi che precedettero e seguirono il settennio napoleonico.” Vidi: Almerigo Apollonio, *L'Istria veneta dal 1797 al 1813*, Trieste 1998., 313.

13 „Alla chiusura del periodo napoleonico le attività extra agricole erano quindi complessivamente in declino. (...) I metodi di conduzione agricola sono i più lenti ad evolversi e le spese del Governo italiano alla sperimentazione non ebbero successo. (...) L'Istria sotto l'amministrazione napoleonica, fu in grado di sostenere un gravame fiscale che non trova paragone con quello assolto sotto il dominio veneziano e asburgico. Si passò da un'imposizione di 'antico regime', che forse non superava le 200.000 lire venete ai tempi della Serenissima, e di un'imposizione austriaca stimabile a 380.000 lire venete – reggia dei tabacchi inclusa – ad una tassazione globale di oltre un milione di franchi. Il peso fiscale si sarebbe quindi decuplicato in quindici anni!” Vidi: isto, 319-320.

Monarhije – bila pokrajina s osrednjom napučenošću (121 140 stanovnika ili 36,28 stanovnika po kilometru četvornom), usporediva s Mađarskom i Štajerskom, ali daleko je zaostajala za Galicijom, Gornjom i Donjom Austrijom, Moravskom i Češkom, a Lombardsko-Mletačko Kraljevstvo nadmašivalo je Istru gotovo dva i pol puta po gustoći stanovništva. Međutim, za Istrom su zaostajali Erdelj i Slavonija te Koruška i Tirol, a naročito civilna Hrvatska i Banat, dok je na začelju bila Dalmacija s više od upola manje stanovnika po četvornom kilometru.¹⁴

Dakle, radilo se o tradicionalnoj gospodarskoj strukturi, a trendovi razvitka, napose u pomorstvu, koje jača od polovice stoljeća, šire se iz rastućih urbanih aglomeracija i emporija od važnosti za čitavu Habsburšku Monarhiju, smještenih na rubovima Istre, tj. iz luka Trsta i Rijeke, dok je Pula predstavljala naselje s oko tisuću stanovnika i ubrzano će se razvijati prema kraju 19. stoljeća kao glavna baza ratne mornarice i brodogradilište.¹⁵ Tako su u Istri još 1857. livade i pašnjaci pokrivali 48 % ukupnoga teritorija, šume 25 %, obrađene površine 24 %, a neplodno tlo 3 %. Kao i u prethodnim razdobljima, vino i ulje bili su glavni izvozni proizvodi (oko 80 % njihove godišnje proizvodnje se izvozilo iz pokrajine).¹⁶ Iako su povjesničari jako često usmjereni k otkrivanju početaka neke neruralne djelatnosti pa se može steći krivi dojam da su procesi industrijalizacije i deruralizacije prevladali puno prije vremena kada su se oni doista ukorijenili i uzeli maha, valja imati u vidu da je Istra sve do Prvoga svjetskog rata ostala ruralna pokrajina na čijem je području prevladavala agrarna proizvodnja i tradicionalni način života.¹⁷

14 „Sopra una estensione di 58 leghe quadrate la penisola dell'Istria contiene 121.140 anime, perciò 2088 sopra una lega quadrata, il che si avvicina alla popolazione dell'Ungheria con 1933 o della Stiria con 1980 anime sopra una lega quadrata. L'Istria e quindi meno popolata della Galizia, che ha 2405 anime, dell'Austria Superiore, che ha 2400; dell'Inferiore, che ne contiene 2829; del Governo delle Coste marittime, in cui ve ne sono 2487; della Moravia, nella quale si calcola 3050; della Boemia, nella quale ne vivono 3304; e del Regno Lombardo-Veneto, ove se ne contano 5000 sopra una lega quadrata. Essa è poi più popolata della Transilvania, che ne ha 1717; della Schiavonia, che ne ha 1694; della Carintia, che ne ha 1390; del Tirolo, che ne ha 1310; della Croazia, che ne ha 1280; del Banato, che ne ha 1179; finalmente della Dalmazia, che racchiude soltanto 1024 anime sopra una lega quadrata.“ Vidi: Giuseppe de Brodmann, *Memorie politico-economiche della città e territorio di Trieste, della penisola d'Istria, della Dalmazia fu veneta, di Ragusi, e dell'Albania ora congiunti all'Austriaco Impero*, Venezia 1821., 109.

15 Marko Trogrlić – Nevio Šetić, *Dalmacija i Istra u 19. stoljeću*, Zagreb 2015., 164–166 i 204–207.

16 Stulli, *Istarsko okružje 1825. – 1860.*, 59–62.

17 „Nell'ultimo secolo, particolarmente dopo la fine della prima guerra mondiale, si verificarono notevoli cambiamenti negli usi, nei costumi e nelle tradizioni locali. Cambiava la società, mutavano le abitudini, l'abbigliamento tradizionale lentamente lasciava spazio ad un altro di tipo moderno. La nostra penisola aveva per secoli conservato un carattere economico e sociale di tipo rurale, nonostante la presenza di alcuni centri che costituivano il punto mercantile di riferimento dell'agro istriano ed in cui si svilupparono sia l'industria sia il turismo.“ Denis Visintin, *L'agricoltura nel buiese: L'età veneziana e le trasformazioni ottocentesche*, Pirano 2019., 175.

3. Katastar Franje I.

Bernard Stulli smješta početke austrijske državne statistike u prvu polovicu 19. stoljeća, točnije od konca 20-ih godina 19. stoljeća.¹⁸ Razvijanje metodologije popisivanja stanovništva i usustavljanje prikupljanja podataka tijekom tih se desetljeća razvijalo ne samo u Habsburškoj Monarhiji nego diljem Europe. Prvi suvremeni popis stanovništva proveden je 1857. u Habsburškoj Monarhiji, a 50-ih godina 19. stoljeća održavaju se i međunarodni statistički kongresi te se razvija statistika općenito.¹⁹ Taj je popis, zbog primijenjene metodologije u prikupljanju podataka, predstavljao prijeloman događaj, a na osnovi tih podataka o stanovništvu moderna je država mogla provoditi daljnje reforme. Naime, do polovice 18. stoljeća podaci o stanovništvu (porezni popisi neke administrativno-teritorijalne jedinice, urbani po feudima, matične knjige ili *status animarum* u svakoj župi) prikupljali su se za različite potrebe, ali nisu pružali komparabilne podatke za cjelokupan državni teritorij, a od popisa 1753. nadalje u Habsburškoj se Monarhiji postupno razvija popisna metodologija, dok su na praktičnu provedbu na terenu utjecale i društvene okolnosti (ratovi).²⁰

Vraćajući se na problematiku uvođenja Stablina katastra, valja naglasiti da se upravo metodologiji prikupljanja podataka pridavala velika pozornost i da su tom pothvatu prethodile opsežne pripreme. Međutim, valja se zapitati i kakvim je podacima u vrijeme izrade Katastra Franje I. raspolagala austrijska uprava za područje Istre i kolika je bila njihova pouzdanost? Neposredno poslije uvođenja tzv. druge austrijske uprave, provedeno je 1815. za područje Primorja popisivanje stanovništva kojim se pokušalo utvrditi pravu sliku stanja, ali podaci o teritorijalnom opsegu i unutarnjoj administrativnoj raspodjeli Primorja, koji su objavljeni u oglasniku Kozmografskoga instituta u Beču bili su u većem broju slučajeva netočni.²¹ Detaljan

18 „Austrijska je državna statistika započela tijekom prve polovice 19. stoljeća s prikupljanjem i obradom određene statističke građe, pa i s publikacijama iz kojih se može dati pregled kretanja stanovništva (...)“. Međutim, kako je vidljivo iz daljnega teksta, to je bila samo jedna od faza u razvoju statistike u Habsburškoj Monarhiji. Stulli, *Istarsko okružje 1825. – 1860.*, 49.

19 „Ricordo alcune date: 1853, il primo congresso tenuto a Bruxelles; 1855, il secondo a Parigi; il terzo, non a caso, nel 1857, a Vienna in settembre, il mese precedente il censimento; il quarto nel 1860 a Londra (...)“. Marco Breschi, „Intervento introduttivo: L'edificio della statistica moderna“, *Prvi moderni popis stanovništva u Istri / Il primo censimento demografico moderno in Istria / Prvi moderni popis prebivalstva v Istri*, ur. Aleksej Kalc, Koper 2012., 33.

20 Sonja Anžič-Kemper, „Pripreme, potek in izvedba štetja prebivalstva leta 1857. Primer Ljubljane“, isto, 45–47.

21 Podatke je kritički obradio i revidirao te rezultate u istome glasilu objavio 1816. geograf i statističar Wenzel Carl Wolfgang Blumenbach-Wabruschek. Janez Cvirn, „Blumenbachova statistika Primorja iz leta 1816“, isto, 234–238.

opis materijala Katastra Franje I., kako katastarskih mapa, tako i obrazaca katastarskih operata pruža Petar Ribnikar.²²

Pri raspravljanju o Katastru – iako se autori usredotočuju na raščlanjivanje naslovima svojih radova definiranih problematika, a šire čitateljstvo tu tematiku povezuje prvenstveno s položajnim prikazima poljoprivrednih i građevnih zemljišnih čestica s pripadajućim objektima na katastarskim mapama – treba uvijek imati na umu što je to značilo za državu i društvo općenito. Naime, Katastar Franje I. ne predstavlja više ili manje sadržajan popis podataka nekih dobara za neki manji ili veći teritorij – kakvih je kroz prethodna povijesna razdoblja bilo – nego je zamišljen da obuhvaća čitavu državu te da funkcionira kao stalna služba, koja bi ažurirala svoje podatke. Primarna mu je funkcija bila fiskalna, tj. ujednačeno porezno opterećivanje zemljišnih prinosa i nekretnina za čitavu državu i njezine podanike. Tu bi grandioznu zamisao netko mogao okarakterizirati kao revolucionarnu, ali ona je evolutivna, zamišljena odozgo, od vrha upravljajućega sustava, koji je time namjeravao državu osigurati stabilan prihod koji bi bio pravičan, tj. ravnomjerno raspoređen na sva dobra, odnosno na podanike bez obzira na njihov društveni položaj. Implicitno je ta mjera trebala izjednačiti staleže, odnosno ukinuti staleške privilegije, dok je ukidanje kmetstva 1848. imalo samo simboličku funkciju unutar toga vizionarskog procesa reforme društva, čiju je konačnu etapu predstavljao tzv. *ezoneo*, odnosno rasterećenje, tj. mjera obeštećenja veleposjednika za izvlaštenja.²³ U početku je Katastar obuhvaćao i funkciju javne zemljišne knjige, odnosno evidencije vlasništva nekretnina, a poslije su, u drugoj polovici 19. stoljeća, uspostavljene zemljišne knjige vođene pri sudovima u novouspostavljenim gruntovnicama.

Već smo u više radova raščlanjivali podatke iz Katastra Franje I. za katastarske općine s područja sjeverozapadne Istre.²⁴ Ovdje ćemo se osvrnuti

22 Petar Ribnikar, „Zemljiški katastar kot vir za zgodovino“, *Zgodovinski časopis*, 36, 4, 1982., 329-333.

23 Zvane Črnja, „Uloga ezonera u zaoštravanju nacionalnog sukoba u Istri“, *Hrvatski narodni preporod u Dalmaciji i Istri*, ur. Jakša Ravlić, Zagreb 1969., 335-349.

24 Marino Manin, *Zapadna Istra u katastru Franje I. (1818.-1840.)*, Zagreb 2006.; isti, *Zapadna Istra u katastru Franje I. (Prilozi)*, Zagreb 2006.; isti, „O modelu za istraživanje Katastra Franje I. Primjer katastarskih općina Tar, Vrsar i Sv. Lovreč Pazenatički“, *Statuimus et ordinamus, quod... Sustavi moći i mali ljudi na jadranskom prostoru*, 1. istarski povijesni biennale, zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa održanog u Poreču od 22. do 24. svibnja 2003., ur. Robert Matijašić, Poreč 2005., 253-267; isti, „Značajke katastarskih općina Tara, Frate i Vabriga prema katastru Franje I.“, *Tar, Frata, Vabriga. Kulturna baština*, ur. Dragana Lucija Ratković, Poreč 2006., 359-378; isti, „Osobna imena i nadimci na Bujštini i Poreštini u prvoj polovici XIX. stoljeća“, *Croatica Christiana periodica*, Zagreb 2006., 58, 153-166; isti, „Usporedba teritorijalne zastupljenosti prezimena na Bujštini 20-ih godina XIX. stoljeća i 1945. godine“, *Bertošin zbornik: zbornik u čast Miroslava Bertoše*, ur. Ivan Jurković, Pula – Pazin 2013., 209-259; isti, „Savudrija u Stabilnom katastru“, *Frata Jadrana: Savudrija i pripadajući teritorij u doba Mletačke Republike / Il promontorio dell'Adriatico: Salvo e il suo territorio nell'età della Serenissima*, Međunarodni stručni skup / Convegno internazionale di studi, Umag / Umago, 20. 4. 2018., zbornik radova / raccolta degli atti, ur. Biljana Bojić i dr., Bašanjia / Bassania 2019., 75-86, itd.

na osnovnu svrhu toga Katastra, odnosno na njegovu poreznu funkciju: na regulaciju poreza na poljoprivredno zemljište i na kuće te na porezno opterećenje Istre u odnosu na druga područja u sastavu Habsburške Monarhije.²⁵

Naime, prema Katastru Franje I. područje Istre bilo je manje konkurentno u odnosu na državnu cjelinu po veličini i po prihodu proizvodnih površina, koji je za Državu iznosio prosječno 3,05 forinti po jutru površine, dok je za Istru iznosio 1,55 forinti, odnosno ukupno 1 277 967 forinti (tablica 2).²⁶ Kod revizije katastarskih prihoda, kako tvrdi Francesco Vidulich u svojstvu predstavnika u Carevinskome vijeću i člana Središnjega državnog povjerenstva za reviziju katastra, utvrđeno je da je Pokrajina Istra Katastrom Franje I. opterećena nešto višim porezom u odnosu na neke druge krajeve Monarhije, ali da njegove revizije predstavljaju put do „potpune ravnomjernosti“, no nije izrazio jednak optimizam glede djelotvornosti takvih mehanizama na najnižoj, unutarnjoj razini.²⁷

kotar	forinti	%
Kopar	284 277	22,24
Lošinj	120 828	9,45
Poreč	349 472	27,35
Pazin	181 900	14,23
Pula	220 977	17,29
Volosko	120 511	9,43
ukupno	1 277 967	-

Tablica 2. Katastarski prihod po upravnim kotarima²⁸

Od ukupno 860 943 jutra produktivnih površina u Istri, 33 024 jutra površine nije podlijegalo oporezivanju, dok je 827 919 jutara oporezovano (od kojih su obradiva zemljišta činila 825 881 jutro, a 2 038 jutara otpadalo na izgrađene površine s dvorištima).²⁹ Što se pak tiče poreza razrezanoga

²⁵ Francesco Vidulich, *Materiali per la statistica dell'Istria: La regolazione dell'imposta fondiaria – il nuovo e il vecchio catasto fondiario – la popolazione complessiva ed agricola – il catasto dei caseggiati – le vecchie e le nuove imposte sui fondi e sulle case*, Parenzo 1886.

²⁶ Isto, XIV-XV.

²⁷ „Le condizioni erano diverse fra le parti dello Stato, che erano state assoggettate al catasto stabile, e le altre in cui vigeva diverso sistema provvisorio. Colle venture revisioni stabilite dalla legge si potrà arrivare alla perequazione completa: in oggi abbiamo soltanto una più equa regolazione del tributo fondiario, e l'Istria può in complesso chiamarsene soddisfatta.

Non credo però di poter esprimere un eguale giudizio relativamente ai risultati finali della seguita regolazione nelle varie parti della nostra provincia. (...) E da questo fatto è possibile che qua e là siano derivate quelle differenze notevoli che in varie parti si riscontrano nella rendita, e conseguentemente nell'imposta (...)“ Isto, XVII.

²⁸ Isto, XVIII.

²⁹ Isto, 6.

po kotarima, za poljoprivredne je površine iznosio 341 802 forinte, dok je na građevine iznosio 162 609 forinti, odnosno ukupno 504 411 forinti (tablica 3).

Kotar	poljoprivredno zemljište		zgrade	
	forinte	krajcari	forinte	krajcari
Kopar	75 828	66	33 287	69,5
Lošinj	32 295	81,5	20 718	88,5
Poreč	93 618	95	20 248	63
Pazin	47 888	70,5	13 582	30,5
Pula	59 740	86,5	60 723	3,5
Volosko	82 434	83	14 054	21
Ukupno	341 802	82,5	162 609	76

Tablica 3. Visina poreza po upravnim kotarima³⁰

Kako je vidljivo iz tablice 3, na razini Pokrajine otprilike je dvije trećine poreza prihodovano od oporezivanja dohotka ostvarenoga obrađivanjem poljoprivrednoga zemljišta, dok je nešto manje od trećine ostvarivano od poreza na zgrade. Promatramo li stanje na razini upravnih kotara, uočavamo da neki bitno ne odstupaju od prosjeka za Pokrajinu (Kopar). Među istarskim upravnim kotarima u kojima je znatno veći udio poreza ostvarenoga od oporezivanja zgrada u odnosu na pokrajinski prosjek su Lošinj i Pula, u kojoj porez na zgrade čini više od polovice ukupnoga poreza uprihodenoga u kotaru. U drugoj skupini upravnih kotara s ispodprosječnim udjelom poreza obračunatoga na zgrade (Poreč, Pazin i Volosko) svakako prednjači kotar Volosko s ostvarenih manje od 15 % poreznoga prihoda od zgrada u ukupnome porezu. Ti su podaci najzorniji pokazatelj razvijenosti pojedinih područja Istre.

Dakle, do podataka o prinosima i rashodima te o prihodima od obrade zemlje po kotarima i pojedinim katastarskim općinama, kao i posljedično tome do osnovica za njihovo oporezivanje, došlo se na temelju prikupljanja podataka o kretanju cijena na lokalnim tržištima tijekom prethodnih 50 godina (od 1774. do 1824.), a napose na temelju srednjih cijena iz 1827. godine. Međutim, kako se tijekom kasnijih desetljeća razvijalo poljodjelstvo i kako se kretala porezna presija? Na temelju zakona od 24. svibnja 1869. prišlo se izradi novoga katastra, uz novu izmjeru zemljišnih čestica te uz utvrđivanje prinosa s njih, pa je utvrđeno da je po prvotnoj procjeni Istra bila porezno prekomjerno opterećena. Prema novome katastru oporezivo poljoprivredno zemljište Istre povećalo se za svega 5771 jutro (u odnosu na 826 601 jutro iz

30 Isto, 275.

staroga katastra), dok je povećanje ukupnoga neto prihoda iznosilo 38 750 forinti (u odnosu na 1 277 966 forinti iz prethodnoga razdoblja), tj. dok je u starome katastru prosječni neto prihod po katastarskome jutru u Istri iznosio 1,55 forinti, u novome se povećao na 1,58 forinti.³¹ Međutim, dok je u starome katastru zemljišni porez iznosio ukupno 340 791 forintu, po novome je katastru smanjen na 298 895 forinti. U godinama 1881. i 1882. rješavane su reklamacije na procjene novoga katastra, koje su obuhvatile ukupno 16 % zemljišnih čestica uz 3 % smanjenje zemljišnih neto prihoda na razini čitave države, a u Istri je podneseno ukupno 77 688 reklamacija (prosječno 9,3 reklamacije na 100 jutara proizvodnoga zemljišta, odnosno daleko manje od prosjeka za Dalmaciju – 12,1, Goricu – 13,5, Južni Tirol – 26,6 ili Trst – 120,3).³²

4. Zaključak

Razdoblje koje neposredno prethodi izradi Stabilnoga katastra karakterizirano je dubokim promjenama, kako onim prirodnim (kratkotrajno zahladnjenje) koje je prouzročilo podbacivanje ljetine i glad, tako i one društvene: od burnoga mijenjanja državnih granica, preko uvođenja sustava s različitim društvenim uređenjem, do ratova i izvanrednih ratnih kontribucija te dubokih društvenih rezova na lokalnoj razini (ukidanja statuta i bratovština). Naravno, to se odrazilo i na demografskoj slici, čiji su se trendovi uskoro stabilizirali i okrenuli u pozitivnome smjeru, sukladno stabilizaciji upravnih i društvenih prilika unutar Habsburške Monarhije.

Katastar Franje I. zanimljiv je prije svega po vrlo razrađenoj metodologiji prikupljanja podataka. Zanimljiva je njegova izmjera prostora i sekcije katastarskih karata, koje su poslužile kao podloga za kasniju kartografsku produkciju: od specijalnih vojnih topografskih karata do zemljovidnih prikaza Pokrajine ili Habsburške Monarhije krupnoga, tako i one srednjega i sitnoga mjerila reproducirane za široku uporabu u 19., ali i u 20. stoljeću. Međutim, za povjesničara najzanimljiviji dio predstavljaju katastarski operati. Tu je sadržan sveobuhvatan snimak imovine i vlasništva, proizvodnih snaga i društva općenito, karakteristike tla i proizvodnje, sredstava za rad i načina njihove uporabe, doba godine u kojemu se obavljaju pojedini radovi, kvaliteta i količina prinosa te udaljenost gradova i kvaliteta prometnica koje omogućuju plasiranje tržišnih viškova na tržište, i konačno visina prihoda koji se tako ostvaruje.

31 Carlo Hugues, *Sulla revisione del Catasto dell'imposta fondiaria nell'Istria*, Parenzo 1897., 5.

32 Isto, 5-6 i 17-18.

Sažetak

Rad stavlja u korelaciju stanje, odnosno razvijenost i dinamiku istarskoga društva početkom 19. stoljeća i sliku stanja koju se može steći na temelju materijala sadržanih u katastarskim operatima Katastra Franje I., kao i značajke tako prikupljenih podataka u odnosu na druge zemljišne isprave i na kasnije praćenje gospodarskih, demografskih i inih kretanja u Istri i u Habsburškoj Monarhiji. Sagledavaju se strukture i elementi organizacije društva prisutni još od srednjega i ranoga novog vijeka te oni implementirani u razdoblju koje je neposredno prethodilo sastavljanju Katastra Franje I. (tijekom prve i druge austrijske uprave, te napose za vrijeme one francuske). Isto tako, vrednuje se katastarski materijal – od metodologije prikupljanja i verificiranja podataka, preko njihove obrade, do konačne slike, odnosno procjena temeljenih na tim podacima – te vrijednost katastarskih podataka i procjena za razvoj statistike i sagledavanje povijesti Istre 19. stoljeća.

Tradizionalismo della società in Istria e riformismo del Catasto franceschino**Riassunto**

Lo scopo di questo saggio consiste nel porre in correlazione lo stato, cioè il grado di sviluppo e le dinamiche della società istriana esistenti agli inizi del XIX secolo con l'immagine che ne traspare dai materiali contenuti negli operati catastali del Catasto franceschino. Sono state considerate anche le caratteristiche dei dati rilevati in confronto agli altri documenti concernenti la materia terriera e lo studio dei movimenti economici e demografici svoltisi nei periodi successivi in Istria e nella Monarchia degli Asburgo. Bisogna considerare le strutture e gli elementi organizzativi della società presenti sin dal medioevo e dall'età moderna, come pure quelli che sono stati implementati durante il periodo immediatamente precedente alla compilazione del Catasto franceschino (durante la prima e la seconda dominazione austriaca, e specialmente durante quella francese). Inoltre, è stato valutato il materiale catastale, a partire dalla metodologia della raccolta e della verifica dei dati, inclusa la loro elaborazione e considerato il quadro finale. Sono cioè state considerate anche le stime ricavate da tali dati, e il loro valore per l'aspetto della statistica e lo studio della storia dell'Istria del XIX secolo.

The traditionality of society in Istria and the reformism of the Cadastre of Francis I**Abstract**

The paper correlates the state, i.e. the development and dynamics of Istrian society at the beginning of the 19th century, with the state that depicted in the materials contained in the cadastral records of the Cadastre of Francis I, as well as the characteristics of the data thus collected in relation to other land documents, and the way economy, demography and other trends in Istria and the Habsburg Monarchy were monitored. The structures and elements of the organization of society present since the Middle and Early Modern Ages and those implemented in the period immediately preceding the compilation of the Cadastre of Francis I (during

the first and second Austrian administrations, and especially during the French one) are reviewed. Also, the cadastral material is evaluated – from the methodology of data collection and verification, through the processing, to the final product, i.e. estimates based on these data – and the value of cadastral data and estimates for the development of statistics and an overview of the history of Istria in the 19th century.

